

Je pes vodící, nebo vodící? Účelová a dějová přídavná jména

Pokud bychom se při četbě článků v Živě nesoustředili jen na obsah, osvěžili školní znalosti a zaměřili se na určování slovních druhů jednotlivých slov, možná bychom byli překvapeni, jaké množství přídavných jmen (neboli adjektiv) v nich objevíme. Už s názvem Živa se např. pojí hned tři: nejstarší český přírodovědný časopis.

Přídavná jména rozvíjejí podstatná jména. Pojmenovávají vlastnosti substancí (osob, zvířat a neživých jevů konkrétních i abstraktních) nebo vztahy přivlastnění. V jazykových koutcích jsme se už věnovali přídavným jménům odvozeným ze zeměpisných jmen (Živa 2015, 2: XXX a 3: LII) a složeným přídavným jménům (2014, 4: LXXXIV a 2020, 1: XII). V tomto čísle se soustředíme na rozdíl mezi adjektivy účelovými a dějovými, a to především na ta z nich, která účelovost a dějovost rozlišují užitím krátkého nebo dlouhého *i/í* v zakončení *-icí/-ící*. Dokázali byste s jistotou rozhodnout, zda jsou boxy chladicí, nebo chladící; pes honící, nebo honící a pracovník řídicí, nebo řídící? Co vyjadřujeme účelovými a dějovými adjektivy?

Mluvnice češtiny 1 (1986) popisuje účelová adjektiva takto: „pojmenovávají vlastnosti, jimiž se (zpravidla neživá) substance charakterizuje jako určená (a to obvykle, pravidelně nebo stále) k uskutečnění nějaké činnosti, záměrně prováděné obvykle člověkem.“ Zjednodušeně řečeno – tato přídavná jména vyjadřují, k čemu je věc určena, k jakému účelu se používá, zatímco dějová adjektiva vyjadřují děj právě probíhající. Jestliže žehlím prádlo, užívám dějové adjektivum se zakončením *-ící*: jsem žena žehlící prádlo. Označuji-li předmět, který slouží jako pomůcka k žehlení, je namístě užit účelové jméno se zakončením *-icí*: žehlička prkno. Stejně tak rozlišujeme zahradníka kropícího trávnik a kropící vůz/konev; žáka měřícího délku úsečky a měřící přístroj apod.

Účelová přídavná jména se uplatňují především v oblasti odborného stylu, proto není obvyklé, že by měla nějaký expresivní odstín. Bývají terminologizována jako součást sousloví – těsnící kroužek, chladicí směs, sací otvor, vylučovací soustava, dýchací cesty/svaly/trubice, líčovací a drážkovací freza, hydraulické nakládací rameno.

V polovině minulého století vyšel v časopise Naše řeč příspěvek, v němž autor konstatuje, že „v starším českém jazyce nebyla tato skupina přídavných jmen ještě ani zdaleka tak vyvinutá jako dnes“ a dokládá to několika příklady slov již neužívaných: cělící (s významem hojivý), přisící/pršecí hodiny (přesýpací), babící bába (porodní). Dále pokračuje, že „časem se tato přídavná jména rozhojňovala“ a že „jména na *-cí*, původně nečtetná, množila se jasně s technickým i jiným pokrokem našeho národa. I když jde většinou o výrazy technické a odborné, dostávají se do běž-

1 Slepy žebraček se svým vodícím psem nesoucím žebračí misku. Orig. J. T. Smith (1816). Převzato z Wikimedia Commons, v souladu s podmínkami použití

ného jazyka vlivem četby a hovoru o technických nebo jiných zařízeních.“ Doklady užití v současné češtině jsou opravdu hojné, z nejběžněji užívaných připomeňme třeba balicí papír, čistící a lešticí prostředky, hasící přístroj, holicí strojek, brzdicí kotouč, kreslicí potřeby, lepicí pásku, šicí stroj, tavicí pec, tlumící zařízení, trávící soustavu, vodící lišty.

Z příkladů je zřejmé, že účelová adjektiva úzce souvisejí se slovesy – odvozují se od nedokonavých sloves, a to nejčastěji příponou *-cí*. Vedle adjektiv se zakončením *-icí* se uplatňují i variantní podoby na *-ací*, *-ecí*, např. žlábkovací, trhací, psací, houpací, hnětací; krájecí, otáčecí, vyklápěcí. Jen na okraj se zmíňme ještě o dalších příponách, a to *-ní/-ný* (filtrační, stělný), *-ivní* (regenerativní) a *-ový* (pobídkový).

Ze sloves jsou odvozována i dějová přídavná jména vyjadřující, že nějaká činnost právě probíhá. Ta se tvoří z kmene přítomného (hraje – hrajejí rádio, saje – dítě sající mléko), zatímco účelová se tvoří z kmene minulého, dlouhá kmenotvorná slovesná přípona se krátí (hrál – hrací, sál – sací, přál – pračí). Toto východisko je názornější, porovnáme-li dvojice příkladů s účelovými a dějovými přídavnými jmény, např. šicí stroj (základem je sloveso šil) – babička šijící tašku (základem je sloveso šije); psací pero (psal) – člověk pišící dopis (píše); dále třeba kypřící prášek – zahradník kypřící záhon; spořicí účet – zaměstnanec spořicí si na důchod. Pozorným čtenářům příkladů jistě neuniklo, že dějová adjektiva bývají často rozvitá a v takovém případě

stojí za podstatným jménem: sníš lepicí se k podrážkám bot, dítě kreslicí výkres.

Jestliže se pisatel nemůže rozhodnout, zda psát školící středisko, nebo školící středisko, řídicí, nebo řídící technika, nelze obvykle spoléhat na výslovnost, rozdíl nebývá zřetelný, poměrně často slyšíme tzv. polodélku, z níž nelze kvantitativně odvodit. Může nám však pomoci analogie k dvojicím, které se neliší jen délkou samohlásky (*i/í*), ale u nichž je rozdíl zřetelnější, např. ovládací – ovládající, vzdělávací – vzdělávající. Středisko určené ke vzdělávání není vzdělávající, ale vzdělávací, je proto namístě užit účelové jméno: školící středisko. Technika je určena k řízení, je ovládací, proto píšeme řídicí technika.

Je důležité připomenout, že u označení osob se používají pouze podoby na *-ící*; člověk pověřený určitou funkcí bude vždy řídicí pracovník (velící důstojník, světící biskup, královský místopředseda), i když může být právě na dovolené a nikoho v tu chvíli neřídí. Pro zvířata to však neplatí. Přestože se už podle nového občanského zákoníku nenahlíží na zvíře jako na zvláštní druh věci movité, nechováme se k nim z hlediska účelových a dějových adjektiv jako k osobám. Doklady z praxe ukazují, že je ustálené rozlišovat spojení účelová vodící pes, honící pes (vycvičený k vykonávání určité činnosti) a dějová: pes vodící nevidomého přes ulici, pes honící zajíce.

Boužel i v této oblasti existují případy hraniční, u nichž je těžké jednoznačně rozlišit, zda jde o pojetí účelové, nebo dějové. Týká se to obvykle spojení s výrazem řídicí/řídící, a to především s abstraktními jmény (funkce, proces, systém) a označením výkonných orgánů (orgán, komise, rada, oddělení). Jazykové zdroje doporučují dát přednost účelovému pojetí a psát krátké *-i-*: řídicí orgán/komise/proces/funkce, mnozí pisatelé v nich však cítí silné dějové pojetí (orgán/komise přece řídí činnost), případně argumentují tím, že v komisi, radě pracují lidé, a je to tedy pro ně stejný případ jako řídicí pracovník. Internetová jazyková příručka k tomu vysvětluje: „Vhodnější je však mluvit o tom, že řídicí práce se může odehrát v kterémkoli okamžiku, jde tedy o nekonkrétní, obecnou časovou platnost. Proto v těchto případech dáváme přednost pojetí účelovému. Pro něj ostatně kromě časové platnosti svědčí také intelektuální význam spojení. Ani dějové pojetí zde však nelze pokládat za jednoznačně zbytečné.“

Účelové pojetí se upřednostňuje také u spojení jako stanovit hodnotící kritéria, člen hodnotící komise. Naopak auta, která řídí sama sebe, o nichž se v poslední době hodně píše, je vhodnější pojmenovat dějovým adjektivem, jsou samořídící. Dějové určení je namístě i u spojení samodržící punčochy (drží samy sebe).

Z praxe v jazykové poradně vím, že se někdy lidé snaží uplatnit zápis s *-icí* i tam, kam nepatří. V oblasti kosmetiky třeba prosazují zápis zvláčňující a vyživující krém a neuvědomují si, že účelová jména mají v tomto případě podobu zvláčňovací, vyživovací, případně výživný. Věřím, že vy si s rozlišením dějových a účelových přídavných jmen poradíte snadno.

Použitá literatura uvedena na webu Živy.